

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

2908688ч
115
115

Обов'язковий примірник

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЗАПОВІТІВ І РОЗПОДІЛУ ВЛАСНОСТІ
СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ДО XVI ст.

Як і в сучасній українській мові, у східних слов'ян давнього періоду широко відмічалася термінологія заповітів. Гадаємо, що терміни заповітового права почали формуватися ще в епоху праслов'янської доби, а саме третьому ступені варварства, коли східнослов'янське населення розподіляється на багатих і бідних, посилюється значення патріархальної родини, виникають різні групи населення, неоднакові у майновому і соціальному відношенні, внаслідок чого суспільство розділяється на класи.

У цей період посилюється значення воєвод, посада яких нерідко діставалася у спадщину. Внаслідок військових походів на візантійські провінції в окремих осіб з'являлися великі багатства (золото, срібло тощо) [8, с.11]. Отже, все це відбивалося на значному поширенні спадкоємства, на розвитку у східних слов'ян термінології, пов'язаної з розподілом власності багатого небіжчика.

Юридична термінологія на позначення заповітів власності фіксується ранніми пам'ятками східних слов'ян. Так, значення «заповідати» у давньоруській мові періоду Київської Русі виражалось багатозначним дієсловом *рядити* [9, т.III, с.229]. Похідні від нього *урядити* тобто «зробити заповіт», та *уряженое* у значенні «заповідане» ми знаходимо у договорі великого князя Олега з греками 911 року: *Аще кто умреть, не уряди/в своего имения ци/и/ своих не имать; да възвратить имение к малим ближикам в Русь. Аще ли сотворить обряжение таковыи, возьметь уряженое его, кому будеть писал наследити имение, да наследить е* (Зим., Пам., 1, с.9).

Споріднена лексема *рядъ*, як показує «Руська правда», мала значення «заповіт»: *Пагы ли без рядоу оумреть — ть все дѣтемь — а на самого часть дати доуши* (Крс.Пр., лл. 621 об., 622). З цією ж семантикою вона фіксується й пізніше у духовних грамотах великих та удільних князів північно-східної Русі: ... *даю рядъ своимъ с /ы/ н /о/ м ъ, своимъ и княгини своеи* (ДДГ, №1, 1339 р.); *даю рядъ своему сѣлну, князю Ивану, и своеи княгинь* (т.ж., №20, 1406 р.); *даю рядъ дѣтем своим, Василью, Дмитрею Меншему* (т.ж., №29, 1433 р.); *даю рядъ своим дѣтем и своеи кня /г/и/нѣ* (т.ж., №61, 1461 р.).

У писемності західної і південно-західної Русі це значення у слова *рядъ* не зустрічається, та і саме слово у мові української та білоруської народностей переходить до пасивного складу словника.

Для новгородського діалекту XIV–XV століть типовою назвою заповітів у писемній формі виступає *рукописание*, термін, утворений шляхом додавання основ *рука* і *писание*, який знаходить відбиття у пам'ятках церковного змісту, починаючи з XI ст. [9, т. III, с. 194-195; 5, с. 113] Наводимо приклади із пам'яток писемності, де *рукописание* має значення «заповіт»: *се язъ рабъ божию Остафею списахъ рукописание при своемъ животѣ* (ГНП, №110, 1393 р.); *се язъ рабъ божию Андрею, отходя сего свѣта, пишу рукописание се при своемъ животѣ гдѣ мнѣ что дати и взятии* (ГНП, №126, кінець XIV — поч. XV ст.); *се язъ рабъ божию Федоръ Остафьевич списахъ рукописание при своемъ животѣ* (АЮ, №409, /2/, XVст.); *а кто положит доску на мрътваго о /з/блюденьел ... а тот умрьшеи с поряднею и*

рукописание у него написано и в ларь положено, ино на тых приказ-
никах не искати чрез **рукописание** (Пск. суд. гр., ст.14).

Слід відмітити, що **рукописанье** як письмовий заповіт уживалось і в Галицько-Волинській землі XII ст. В Іпатіївському літописі під 1287 роком зазначається: «Князя Володимеря **рукописанье**», і далі йде текст заповіту.

У пам'ятках московського походження XIV-XVст. письмовий акт про заповіт називався **душевная грамота** і **духовная грамота**. Словосполучення **душевная грамота** типове для московського різновиду літературної мови XIV і першої половини XV ст.: ... пишу **длушлеивную грамоту**, уда въ Орду (ДДГ, №1, 1339 р.); пишу **грамоту длушлеивную** (т.ж., №3, 1353 р.); пишу **грамоту длушлеивную** цѣлымъ своимъ оумомъ (т.ж., №12, 1389 р.).

Словосполучення **духовная грамота** вперше засвідчується, якщо говорити про московські духовні і договірні грамоти, у духовній грамоті вдови князя Володимира Андрійовича серпуховського і боровського інокіні Євпраксії 1433 року: пишу сию **грамоту духовную** своимъ цѣлымъ /оумомъ в своемъ /ъ смыслѣ, при своемъ животѣ (ДДГ, №28, 1433р.). Рідко вживаючись у першій половині XV ст., воно все ширше входить у літературний ужиток. До кінця XV ст. це словосполучення стає типовим для мови московських грамот і вживається частіше, ніж словосполучення **душевная грамота**: и в своей **духовной грамотѣ** ему написал (ДДГ, №72, с.255, 1481 р.); а сию **грамоту длухловную** писал дьяк мои Василеи Ухтомъскои (т.ж.); и велѣтъ есми сию **грамоту длуховную** подписати длуховнику своему Ивану (т.ж., с. 313).

У кінці XV ст. словосполучення **духовная грамота**, а також суб-
стантивований прикметник **духовная** ми знаходимо і в пам'ятках новгородського письма, зокрема двінських й обонізьких актах, що свідчить про загально-російський характер цього терміна: Се азъ рабъ божи Ива/ны/ своимъ цѣлымъ умомъ и смысломъ пишу **духовную**, у кого ми/ что взяти, кому ми что дати (ГНП, №263, XV ст.); се азъ боже Макарья пишу **грамоту духовную** (т.ж., №265, XV ст.); владѣти землею и водою по **духовной** и по купной **грамотѣ** дѣда моего и во веки (т.ж., №283, XV ст.)

Крім розглянутих термінів на позначення письмових заповітних актів, у писемності російської народності зафіксовано термін **душевница**, що являє собою утворення з допомогою суфікса **-ица** від прикметника **душевная**. Ця лексема, ймовірно, мала діалектний характер і засвідчена в одному з актів Суздальського монастиря близько 1417 року: Се аз, Дани/л/ Павлович/ы, а в мнишьском чину наречены Давыдъ, дал есмъ свое село Ясенье великому Сп/а/су в дом анхимандриту Аврам/ыю з братьею ..., а в **душевницѣ** есмъ написал же/ (АСВР, II, № 434).

Інші терміни із значенням «письмовий акт про заповіт» спостерігаються в юридичних документах української і білоруської народностей. У мовленнєвий ужиток їх входять **тестамент** і **духовница**.

Термін **тестамент** у писемності епохи Київської Русі не відмічається. Із сучасних слов'янських мов він вживається у польській і сербській (див. польськ. **testament**, сербськ. **тестамента/м** — «заповіт»), який фіксувався і в давнину (пор. у Полицькому статуті: «муж остави/ѡ ... по тастаменту», тобто чоловік залишив за заповітом [3, с. 355]. Латинізм за походженням, він увійшов у мови східнослов'янських народностей, які формувались на території польсько-литовської держави, із польської мови: / тотъ **тестаментъ** пани Петковая мужа своего Анцушковъ передъ нами положила. И панъ Войтехъ тому **тестамент**

менту ганиль: не тотъ деи **тестаментъ** што дѣ дѣ мои тебѣ то имѣние записать, то **тестамент** фальшивый (АЛМ, 1, №290, 1496 р.); и пани Петковая на томъ присягнула, ижъ она того **тестаменту** не фальшовала. (т. ж.); Василий Петровичъ Загоревский властной рукою тотъ **тестаментъ** писалъ и подписалъ (Арх. ЮЗР, №16, 1577р.).

Лексема **духовница**, похідна з допомогою суфікса **-ица/а** від прикметника **духовная**, в українсько-білоруській писемності засвідчується з кінця XV ст.: я, Война, пана Немиринъ сынъ, на имя Яков, пишу сию **духовницу** своимъ целымъ умом, лежа у рани на постели (Карт. сл. укр. яз.); а писал **духовницу** королевской дворенинъ, Лукьянов сын (т.ж.); а на твердостъ сведецтво к сей **духовници** и печать свою привесил (т.ж.); тое село отписала въ **духовницы** сыну своему (т.ж., №166, 1495 р.); и вмираючи тыи вси скарбы и челядь, материзную свою отписала князю Ивану, брату своему, в **духовници** (АЛМ, I, №482, 1499 р.).

Уся розглянута вище термінологія із значенням «писемний акт про заповіт» у сучасних східнослов'янських мовах пережила певні зміни. Одні з найменувань зовсім вийшли з ужитку, другі — втратили колишню семантику, і, нарешті, треті — перейшли до пасивного складу словника. Так, наприклад, утрачено значення «заповіт» словами **ряд** і **рукописание**, уживаними у сучасній російській літературній мові з іншими значеннями [7, т. XII, с. 1555, 1600-1664]. Термін **духовная** і **душевная** у цій мові стали історизмами. [7, т. III, с. 1180-1190]. В українській мові термін **тестамент** являє собою історизм, а слова **духовниця** і **духівниця** на початку XIX ст. відзначали тільки в народному мовленні [4, т. IV, с. 259, т. I, с. 459; 12, т. I, с. 473]. У білоруській мові **тастамент** у значенні «заповіт» існує дотепер [1, с. 917]. Не зустрічається в жодній з східнослов'янських мов лексема **душевниця**.

Заповідати що-небудь із спадщини у мові російської народності називалося **приказать** чи **приказывать**. Як дієслово **приказать**, утворене з допомогою префікса **при-** від форми **казати** у значенні «говорити», так і його внутрішньовидовий варіант недоконаного виду **приказывать** мали загальноросійський характер, прослідковуючись у писемності, у якій фіксувалися різноманітні місцеві різновиди літературного мовлення: **приказываю сѣи/нѣю** своимъ очѣи/ну свою Москву (ДДГ, №1, 1339 р.); а **приказываю о/тѣи/н** свою Москву дѣтям своим (т.ж., №12, 1389 р.); а **приказываю** свою душу и свою жену и свою дочерь своему брату Ивану (АСВР, I, №108, 1433 р.); се язъ рабъ божии Степанъ старецъ, староста чернеческии, пишу сие **рукописание** при своемъ животѣ, отходя свѣта сего, **приказываю ...** (АЮ, №409/IX/, XVв.)

У західноросійських юридичних актах XIV-XVст. у значенні «заповідати» вживалося дієслово **записати**, утворене за допомогою префікса **за-** від дієслова **писати**: и отходя сего света, **записалъ** тотъ дворець пание своеи (АЛМ, 1, №82, 1493 р.); и сходячи съ того свѣта, князь Иванъ небожчикъ мужъ мой говоритъ намъ и казал **записати** по души своей къ монастыру святому Спасу въ Кобрыни село Корчичи (АЮЗР, I, №32, 1491 р.); онъ повѣдиль намъ, штожъ панъ Онюшко **записалъ** пание имѣние Олзово до ее живота (т.ж., №258, 1496 р.); **записалъ** имѣней своихъ всихъ своее отчины и материзны, третюю часть (т.ж., №350, 1498 р.)

Аналогічною семантикою у зазначених документах характеризувалось також дієслово **отписати**, яке відрізнялось від раніше наведеного лише префіксом: и **отписалъ** есмъ своей женѣ, княгини Маріи, и своимъ дѣтемъ свою отчину (Гр. лит., №6, 1446р.); а тотъ, небожчикъ, братъ мой

Андрей, отходя съ того свѣта, **отписалъ** мнѣ имѣніе (АЛМ, 1, №203, 1495 р.); и мы, того досмотрѣвши, нашли есьмо такъ: нелзе было дядку его, князю Андрею, ему одному тыхъ имѣній своихъ **отписати**, иншое брати его отъ того отдаляючи; нижли такъ право вказуеть, можетъ третью часть имѣней своихъ **отписати**, кому будетъ хотѣль своее добрѣ воли (.ж., №256, 1496р.).

У сучасних українській і білоруській літературних мовах юридичне використання цих дієслів не спостерігається. Але у словнику Б.Д. Грінченка зазначається, що дієслово «записувати» може мати значення «заповідати» [4, т. II, с. 79]. Широко розповсюджене у писемності XIV-XV ст. дієслово **приказать** у російській літературній мові використовується з іншим значенням. Як літературна норма тут вживається дієслово **завещать**, юридичне застосування якого у писемності східних слов'ян до XV ст. не фіксувалось. Слово ж **приказать** у значенні «заповідати» у словнику російської літературної мови подано під позначкою «застаріле» [11, т. III, с. 799].

Насамкінець, характеризуючи термінологію заповітів, зупинимось на дієслові **спасти**, яке у західноросійській писемності XV ст. позначало поняття «перейти у спадок»: *и тое именьє спало на отца нашего* (АЛМ, 1, №134, 1494 р.); *и ты къ намъ о томъ дѣлѣ отписалъ, же перве сего тотъ дворець и люди тые его жъ предкове держали, а тыми часы то на насъ спало, а намъ то не шкодило* (АЛМ, №138, 1494 р.); *билъ намъ челомъ намѣстникъ Володимерскій, панъ Василей Хребтовичъ, и просилъ въ насъ имѣній въ Володимерскомъ повѣтѣ, на имя Горухово, што спало по небощику пане Олизарѣ Шиловича и по его пенеи ихъ отчина на отца нашего, короля е.м., на насъ* (т.ж., №277, 1496 р.).

Характерною рисою правового життя всіх народів у період раннього і пізнього феодалізму був розподіл власності, який проводився родичами померлого за заповітом або згідно з законом, якщо заповіту не виявлено.

Найдавніші східнослов'янські правові джерела встановлюють певні норми, якими у процесі розподілу повинні керуватися родичі за висхідною і низхідною лінією у відношенні до померлого. Ці норми передбачались і пізніше, у період формування молодих східнослов'янських народностей. Зафіксовані вони у збірниках судових законів (судових грамотах, судебниках, статутах) і духовних грамотах.

Проводити розподіл тієї чи іншої власності у мовленні східних слов'ян періоду спільнослов'янської мовної єдності позначалось спільнослов'янським словом **дѣлити**, споріднені паралелі якого відмічаються і в неслов'янських мовах [6, т. I, с. 208-209; 13, т. I, с. 645; 16, т. I, с. 337-338]. Індоевропейський корінь* **doil-** означав «ділити», «розподіляти».

Слово **дѣлити** у значенні «провадити розподіл майна» представлене у «Руській правді»: *Аже братья ростяжуются передъ княземъ о задницу — то которьи дѣчькьи — дѣтии ихъ дѣлѣтъ — то томоу взяти грѣвна коунъ* (Крс. Пр. л. 622 об.). Широко використовується воно і надалі у мовах східнослов'янських народностей: *А что земли участок Тоувитовъ три полца, oprичъ деловой земли, что дѣти делились, а то святому Михаилу* (ГНП, №234, XV ст.); *язъ, Василеи не почну дѣлити, ино на мнѣ взяти моему брату Дмитрью дватцатѣ рублев* (АСВР, I, №339, 1463 — 1468 рр.); *и панъ Кухмистръ рекъ: твои отецъ въ моимъ отцомъ при великомъ князѣ Жигимонтѣ делили ся* (АЛМ, I, №331, 1496 р.); *а противень и продажа боярину и диаку делити: боярину два алтына, а диаку осмь денег* (Судеб. 1497 г., ст.8); *и они себе делят по половинам* (т. ж. ст.65).

Дієслово *дѣлити* у мові східних слов'ян періоду Київської Русі, ускладнене префіксами, виражало значення доконаного виду, а разом з тим іноді й нове лексичне значення. Таким префіксальним утворенням дієслівного характеру від *дѣлити* у цей період були *роздѣлити*, *подѣлити*, *отдѣлити*, *выдѣлити*.

Дієслово доконаного виду *роздѣлити* та його варіант *раздѣлити* мали те ж лексичне значення, що й *дѣлити*. Воно засвідчується і в писемності молодих східнослов'янських народностей: *Аже кто оумирая роздѣлеть домъ — на томъ же стояти* (Крс. Пр., л.621 об.); *и мы имъ роздѣлили на полы тое озеро* (АЗР, I, № 16, 1309-1429 рр.); *и мы того досмотрели и раздѣлили и развели того наполю, што отъ Андреева села половина поля тянетъ* (Срезн., Мат., III, с.39); *а то роздѣлиша собѣ по жеребью* (ГНП, №204. XV ст.).

Близьку семантику мало і дієслово *подѣлити* із значенням «наділити, дати долю»: *ци имуть искати татарове которыхъ волостии ... и княгини моєи подѣлити вы ся опять тыми волостми на то мѣсто* (ДДГ, №1, 1339 р.); *а дастъ ми блогы слына, и княгини моя подѣлит его, возмя по части у болшиѣ его братьи* (т.ж.); *а въ Кривчахъ и у Зеслѣ людей на полы подѣлили* (АЛМ, I, №331, 1496 р.).

Значення «виділити, дати наділ» у східнослов'янській писемності XIV- XV ст. відмічалось у дієслові *отдѣлити*: *А которой поповичъ отдѣленъ и живетъ опричь отца, а хлебъ ѣсть свои* (ЛАЭ, 1, №9, 1389-1484 рр.); *отдѣлили есмя тебѣ в Переславлѣ Перевитескѣ и Резанѣ Старую с волостми* (ДДГ, №84, 1496 р.); *отдѣлили Вольчка от себе, дали ему село* (АЮЗР, I, №3, 1393 р.).

Префіксальне дієслівне утворення *выдѣлити* означало «дати долю»: *Федору Онкифовичу ... выдѣлити Матфею Иванову шестая часть изо всей землѣ* (Мух., №330, XVст.).

Розглянуті вище дієслова представляли базу для утворення цілого ряду слів, пов'язаних за своєю семантикою з розподілом власності. Так, від дієслова *дѣлити* з допомогою суфікса *-ѣ-* ще у спільнослов'янську епоху був утворений термін *дѣль*, який представлений у пам'ятках права епохи Київської Русі і засвідчений у писемності східнослов'янських народностей початкового періоду їх формування. Його значення — «розподіл чого небудь»: *Вольчкови не починати о дѣль николи* (АЮЗР, II, №3, 1394); *А сесѣ нам дѣль братеникомъ меж собою люб и дѣтем нашим и во веки, после сего дѣлу нам тѣх своих земел не переделивати і во веки по сей делной, и делніе есмя меж собою подписали* (Мейч. Грамоты, с.116, XIV-XV ст.); *а сеи имъ дѣль крѣпокъ и в вѣкъ* (АЮ, №260 /1/, XV ст.); *а что моя Мордва деленаа во Цнѣ и въ Карабугинском уѣзде бортники ..., что ся мнѣ въ дѣлу достало* (ГГД, I, №128, 1496 р.).

У свою чергу іменник *дѣль* дав похідні прикметники *дѣловой* і *дѣльный*, утворені відповідно з допомогою суфіксів *-ов-* і *-ьн-*. Ці прикметники та іменник *грамота* утворювали стійкі словосполучення *дѣловая грамота* і *дѣльная грамота*, які мали ідентичне значення «писемний акт про розподіл власності».

Словосполучення *дѣловая грамота* та субстантивований прикметник *дѣловая* були типовими для мови московських грамот: *даль еси намъ в вотчину оудѣль дяди нашего ... по дѣловым по нашимъ грамотам* (ДДГ, №35, с.90, 1436 р.); *у подлинной деловой две печати приложены восковые* (АСВР, П, №456, 1451-1464 рр.); *а чем, господине, меня*

Александра, благославил отец мой Семен и в деловую мне и в духовную писал село Горьское з двумя деревнями (АСВР, 11, №549, 1490-1491 pp.).

У юридичних актах новгородського походження паралельно вживаються словосполучення *дѣльная грамота* і *дѣловая грамота* та субстантивовані прикметники *дѣльная*, *дѣловая*: а люди мои пошлые, по отца моего рукописанью и по моему, и по дѣльной грамоте, и тѣ люди дѣтемь моимь по половинамь (ГНП, №111, 1435 р.); а дѣльные ихъ у Юрия Федоровича (Шахм., №45, XV ст.); дѣловую писалъ Гридя поповъ сынъ Антомановъ (ГНП, №261, XV ст.); а сия намъ дѣловая и дертная и дѣтемь нашимь (т.ж., №262, XV ст.).

Західна і південно-західна східнослов'янська писемність відповідних термінів на позначення писемних актів про розподіл не засвідчує. Як синонім тут представлено словосполучення *дѣлчий лист*: и листъ дѣлчий мужа твоего маю (ААЛМ, 1, №489, 1499 р.).

Віддієслівним утворенням від *роздѣлити* був термін *роздѣл* зі значенням «розподілення», «поділ». Він спостерігається у юридичних актах російської, української і білоруської народностей XIV-XV ст.: А се есмь имъ роздѣль учениль (ГГД, I, №21, 1328р.); а будетъ ли дочка старостина, а имѣние, тогда имѣть роздѣль въ отчинѣ, каждой дѣвцѣ дѣльница (АЗР, I, №2, 13476 р.); како ны отец нашъ роздѣль далъ, того ти подъ нами блюсти, а не обидѣти (т.ж. №127, 1496 р.).

Те ж поняття в українських і білоруських мовних актах передається терміном *отдѣл*: а поєдналися на вѣки оже волчкови, не починати одѣль николи (Гр.Роз., №28); купиль ... въ томъ селѣ на Уречи всю часть его, которую жь мѣль въ оддѣль отъ брата своего у пана Яна Юревича (АЛМ, №731, 1506 р.). Цей же термін спостерігається у новгородській писемності: а что мои челяди дерноватой, что досталось отцу моему у дяди у Бориса въ отдѣль, Степанко Гаврилцевъ съ женою (АЮ, 1, №409/1/, 1496 р.); и гдѣ ему не досталось в отдѣле от брата своихъ (ГНП, №213, XV ст.). Тут, у новгородських межах, аналогічне поняття передавалось і терміном *утдѣл*: Се купи Мелентеи Чевака Ефимьевичъ перевесищо ... чимъ владеть Онъчифоръ по утдѣлу отъча своего (ГНП, №179, XV в.).

Від іменника *роздѣль* з допомогою суфікса *-н-* у мові російської народності був утворений прикметник *роздѣльныи*. Сполучаючись у формі жіночого роду з іменником, цей прикметник мав значення «що відноситься до розподілу», а в цілому *грамота*, словосполучення *роздѣльная грамота* означало те ж, що і *дѣльная грамота*, і було характерним для мови юридичних актів новгородського походження: А с братомъ моимъ съ Григорьемъ моя половина сыну моему цыста по роздѣльной грамоте (ГНП, №110, 1393 р.); а сеи имъ роздѣль по сеи роздѣльной грамотѣ, тѣмъ имъ землямъ і въ веки (т.ж. №137, XV ст.); чимъ володѣть Ортемеи, по отца своего и по брата своего по купнымъ грамотамъ по дернымъ и по роздѣльной грамоти з братомъ своимъ тимъ володѣть Мелентию Чеваки и его дѣтемь (Шахм., №32, XV ст.).

Поняття «частина чого-небудь, одержана при розділі» у мові східних слов'ян позначалось терміном *доля*. Крім слов'янських, це слово розповсюджене у балтійських мовах /пор. лит. *dalia* «частина», лтш. *dala* «доля», др.-пруск. *dellieis* «частина»/ [2, т. 70, № 3, с. 104].

Наявність споріднених паралелей в інших мовах індоєвропейської сім'ї дозволяє вважати його спільнослов'янським словом індоєвропейського харак-

теру, [16, т. 1, с. 361] утвореним від дієслова * *dolati* — при цьому деякі лінгвісти вважають, що * *dolati* — фонетичний варіант дієслова *дѣлити* [14, с. 104].

Термін *доля* із зазначеним вище значенням відмічався як у пам'ятках північно-східної Русі, так і в писемності литовської канцелярії. І.І. Срезневський зафіксував його у «Грамоті короля Владислава 1387 р.»: «*Рылова доля*» [9, т. 1, с. 697]. спостерігається він і у Псковській судовій грамоті: ... *ино им правда давши да деля/т/ по делом, и по серебру: колко серебра, - ино и доля ему по тому числу, ож ближнее племя восхоцет выкупить* (Пск. суд. гр., ст.104).

Нечисленні приклади використання *доля* у пам'ятках східнослов'янської писемності XIV-XV ст., на нашу думку, пояснюється тим, що це слово як правовий термін фіксується у початковий період формування східнослов'янських народностей. Слід сказати, що у тій же Псковській судній грамоті близьке значення має термін *часть*, який засвідчувався ще в період Київської Русі: *Аще ли убежить сотворивый убийство, аще есть имовит, да часть его, сиречь, иже его будеть по закону, да возметь ближнии убьенаго* (Зим. Пам., I, с.7, 911 р.); *аже сын отца или мать не скормит до смерти, а поидеть из дому, части ему не взять* (Пск.суд.гр. ст.52).

Відсутні і похідні від терміна *доля*. Правда, у дипломатичних документах Москви з польсько-литовською державою ми знаходимо термін *дольница*, твірною основою якого був іменник *доля*: *въ вотчину въ его дольницу вступатися не велѣли* (ПД, №12, 1490р.); *не хотятъ имъ ихъ вотчины дольницъ въ городѣ и въ волостехъ дати, да и дядковщины* (т.ж., №52, 1498 р.); *въдати тѣмъ княземъ, которые служатъ великому князю Александру, въ Мезоцку свои вотчины долници свои* (т.ж.).

Проте *дольница* тут вживається як варіант українського і білоруського терміна *дѣльница*, який із значенням «земельний наділ» був типовим для мови пам'яток, які вийшли із литовської канцелярії, у тому числі і для дипломатичних актів польської держави: ... *про то уставляемъ /сѣ/ своею радою, або дѣти не брали дѣльницу отъ отца* (АЭР, I, №2, 1347 р.); *а отчину слугамъ нашимъ ихъ дѣльницу въ городѣ и у волостехъ и статки, што будутъ пограбили, велѣть отдати* (ЦД, №42, 1496 р.); ...*которые всхотятъ тобѣ, брату нашему, служити съ дѣльницами отчины своее въ городѣ и у волости, намъ въ то не вступати* (т.ж., №52, 1498 р.).

Можливо, українська та білоруська мови це слово запозичили із давньо-польської /пор.дав.польськ. *dzielnica*/ [15, т. 2, с. 288].

Синонімом до українського і білоруського *дѣльница* у пам'ятках російської писемності виступав термін *подѣль*, утворений безсуфіксним способом від дієслова *подѣлити*: *Кирило игумен купил есми у Демки поженку конец долгого озера на Волочкѣ, и что его поделу долгого озера, в дом святыа богородица* (Деб., №92, 1367-1427 рр.); *есть ли ваша подель за огородом в Мукове озере и болоте* (АСВР, І№485, 1470-1490 рр.); *а за их огороду отца моего поделы и покосы /т.ж./; то господине, с нашей вотчины пришли поделу, а х тому болоту /т.ж./; ... что къ тѣмъ деревнямъ и пустошамъ потягло изъ старины, и подѣли, и пожни* (АЮ, №141, 1482 р.); *отъ Кѣргозерца... на Тарасову подель, съ Тарасовы подѣли по конецъ болота* (т.ж., №144, р.).

Отже, юридична термінологія заповітів і розподілу спадкового права бере свої витoki з глибокої давнини і формується у зв'язку з виникненням і закріпленням приватної власності.

Найменування заповітів з точки зору походження відносяться до спільнослов'янської (*рядъ*), східнослов'янської (*рукописанье*), власне російської (*душевная грамота, духовная грамота, душевница*),

української і білоруської (*духовница, тестамент*) термінології. Слово *рядъ*, яке характеризувалося у літературній мові періоду Київської Русі багатозначністю, у XIV-XV ст. у значенні «заповіт» відбивається тільки у північно-східній Русі, а *рукописанье* — у новгородській писемності. Характерне для московського різновиду літературної мови XIV — першої половини XV ст. стійке словосполучення *душевная грамота* у кінці XV ст. витісняється синонімічним словосполученням *духовная грамота*, яке розповсюджується по всій російській мовній території і, таким чином, отримує загальноросійське значення. Діалектний характер (ростово-суздальський) мав термін *душевница*, а слово *тестамент* позначало у писемній мові української та білоруської народностей запозичення з латинської мови через польське мовне посередництво.

Термінологія, пов'язана з розподілом власності, була представлена спільнослов'янськими словами *дѣлити, роздѣлити, подѣлити, отъдѣлити, выдѣлити*. Похідними від них у спільнослов'янській новий період були *дѣль, роздѣль і подѣль*, причому останнє слово надалі фіксується тільки у мовленні російської народності. Термін *дѣль і роздѣль* стали базою для утворення прикметників *дѣльная, дѣловая, роздѣльная*, які, сполучаючись із словом *грамота*, позначали писемний акт про розподіл.

Терміни *дѣловая грамота, дѣловая* мали загальноросійський характер, а *дѣльная грамота/дѣльная/ і роздѣльная грамота* були властиві новгородському діалекту. Частина, одержана із спадку, називалася спільнослов'янськими словами *часть і доля*. Обидва ці терміни спостерігалися у мовленні російської народності. На українській і білоруській мовній території, крім слова *доля*, відмічається термін *дѣльница*, який був, ймовірно, словом польського походження. Під впливом *дельница* у мові російської народності виник термін *дольница*.

Таким чином, лексична синонія у сфері термінології заповітів і розподілу власності у формованих мовах східнослов'янських народностей свідчить про те, що ця термінологія перебувала ще у стадії свого становлення. Існування феодальної роздрібленості, відсутність централізованої держави у початковий період формування російської народності сприяли тому, що нерідко одне й те ж поняття аналізованої юридичної термінології виражається різними термінами.

На українській і білоруській мовній територіях у цей період спостерігається співіснування українських і білоруських правових термінів і відповідних термінів польської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белорусско-русский словарь / Под редакцией К.К. Крапивы. — М., 1962.
2. Буга К. Славяно-балтийские этимологии, «Русский филологический вестник», т.70, № 3, 1913.
3. Греков Б.Д. Полица. — М., 1952.
4. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. — У 4-х томах — К.: Ін-т укр. мови НАН України, 1996.
5. Ларин Б.А. Русско-английский словарь — дневник Ричарда Джемса 1618 — 1619 г., изд. ЛГУ, 1959.
6. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. — Т.1-2. — М., 1959.
7. Словарь современного русского литературного языка. В 17 т.-М.: Изд-во АН СССР, 1950-1965.
8. Селищев А.М. Славянское языкознание. — М.: Учпедгиз, 1941.
9. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. В 3 т. — СПб., 1893-1903.
10. Трубочев О.Н. История славянских терминов родства. — М.: Изд-во АН СССР, 1959.
11. Толковый словарь русского языка /Под. ред. Д.Н. Ушакова — Т. 1-4 — М., 1935-1940.

12. Українсько-російський словник. В 6 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953-1963.
13. Berneker E Slavisches etymologisches Wörterbuch, A-L, Heideberg, 1924.
14. Holub I.— Fr. Kopečny. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1952.
15. Słownik staropolski, II, Zoczyt 4, Warszawa-Krakow, 1957.
16. Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch, I-III, Heilderberg, 1950-1958.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- АЛМ — Акты Литовской Метрики, собранные заслуженным профессором Варшавского университета Ф.Н. Леонтовичем. — Т. I, Варшава.
- Арх. ЮЗР,1 — Архив Юго-западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Т. I, Киев, 1859.
- АСВР — Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси конца XIV — нач.XVI в., т.1 . М., 1951, т.П, М., 1958
- АЭР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссиею, т.1, 1848.
- АЮ — Акты юридические или собрание форм старинного делопроизводства, СПб., 1841.
- АЮЗР — Акты, относящиеся к Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссиею, Т. I, СПб., 1863.
- АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссиею, т.1, СПб, 1848.
- ГГД — Собрание государственных грамот и договоров, т. 1, М., 1813.
- Гр. лит. — Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г., Киев, 1868.
- Гр. Роз — В. Розов, Українські грамоти. Том перший. XIV в. і перша половина XV в., Київ, 1928.
- ГНП — Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Изд. АН СССР, М.-Л., 1949.
- Деб. — Н.Н. Дебольский. Из актов и грамот Кирилло-Белозерского монастыря, СПб., 1900.
- ДДГ — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. изд. Института истории АН СССР, М. 1950.
- Зим. Пам. — Памятники русского права, составил А.А. Зимин, Т. 1. М., 1952 ; Т. II , 1953; Т. III , 1954.
- Карт.сл.укр.яз.— Картотека словаря украинского языка XVI-XV вв. Львовского института общественных наук АН УССР.
- Крс. Пр. — Карский Е.Ф., Русская правда» по древнейшему списку. Введение, текст, списки, объяснения, указатели авторов и словарного состава, изд. АН СССР, 1930.
- Мейч — Мейчик Д.М. Грамоты и другие акты XIV-XV вв. Московского архива Министерства юстиции. Их форма, содержание и значение в истории русского права, М., 1883.
- Мух. — Сборник Муханова, изд. — 2-ое, дополненное, СПб., 1866.
- П.Д. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским государством Т. 1, 1487 — 1533, изд. 2-е, «Сборник императорского русского общества», т. 35., СПб., 1892 .
- Пск. суд. гр. — Псковская судная грамота. «Памятники русского права», вып. 2-й, составил А.А. Зимин, М., 1953.
- Срезн. — И.И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, Т. 1, СПб., 1893; Мат. Т. II, СПб., 1895; Т. III, СПб., 1903.
- Судебник — Судебник 1497 года, под ред Б.Д. Грекова, изд АН СССР, М.-Л., 1952 .
- Сиб.Шахм.- И.М. Сибирцев и А.А. Шахматов. Еще несколько двинских грамот XV века «Исследования по русскому языку», Т.2, вып.5, изд. АН СПб., 1909.